

ПЕРЕДМОВА

Я почав писати цю книжку ще до великої війни. За початковим задумом, вона мала складатися із запитань і відповідей про Голодомор. Загал вважає, що цей формат підходить радше для «чайників», тих, хто хоче здобути знання з маловідомої для них сфери, і тому «запитання — відповіді» слід писати популярно та спрощено, щоб охопити якомога більшу аудиторію. Мені ж відразу здалося, що цей формат, як досить природний і евристичний, дозволяє досягнути більшого. Нема нічого природнішого, ніж запитувати і давати відповідь. Подивіться на дітей, які пізнають світ. Та й для «дорослих» вміння правильно ставити запитання доволі цінне, а в сучасному світі навіть цінніше за володіння знанням. Правильно поставлене запитання — це серед іншого невіддільний елемент розв'язання найскладнішої проблеми.

Голодомор 1932-1933 рр. як штучно організована радянською владою політика терору голодом належить до таких складних проблем. На цю тему написано тисячі наукових і публіцистичних праць, і їхня кількість зростає з кожним роком. Попри це, незрозумілого з цієї теми не меншає, а здається, навіть більшає з розширенням фактичного знання. Цікава особливість, якщо порівнювати, наприклад, із Голокостом, фактичне нагромадження знання про який ішло нога в ногу з усвідомленням зла у всіх його проявах, як це в принципі і має бути. На мою думку, ця особливість породжена цілим комплексом питань, зокрема травматичною унікальністю Голодомору та

контекстом українсько-російських стосунків у широкій історичній перспективі.

Пізніше в процесі роботи над книжкою, ще до початку війни, я вирішив змінити її формат із «запитань-відповідей» на упорядкований у тематичному порядку «словник». Це видалося хорошим рішенням, бо, по-перше, у книжці подано конденсоване знання, що за змістом нагадує словник у лаконічній формі подання матеріалу. По-друге, така зміна дозволила зберегти всі найкращі характеристики від попереднього формату. Логіка залишається тією самою. У своїх пошуках я не зупиняюся, аж поки якийсь «запитання», поняття, проблема не будуть висвітлені якомога повніше, виходячи з усього доступного мені обсягу знання. І неважливо, скільки сторінок для цього потрібно — дві чи дванадцять. По-третє, формат словника надав проєкту й науковій солідності, тож тепер книжка може зацікавити і фахівців.

«Поняття та терміни» цього словника потрактовані широко. Я не вишукую «вузькі терміни», тому словник складається лише з 50 термінів та епілогу. За бажання кількість цих термінів можна було б збільшити в рази, але тоді безальтернативно загубиться порівняльна перспектива, зникнуть узагальнення, ширший контекст і нівелюється можливість ставити запитання й відповідати на них.

Книжку розраховано як на тих, хто вже має якісь знання про Голодомор, так і на добре обізнаних із цією українською трагедією фахівців. Цікава вона буде і тим, хто вперше чує це слово. Книжка охоплює весь комплекс питань, що стосуються Голодомору: історію, історичну та культурну травми, пам'ять, демографію, політику та культуру.

Головне завдання книжки — цікаво та інформативно розповісти про Голодомор якомога ширшому колу людей — українцям та іноземцям. Тут ви не знайдете складних незрозумілих слів з лексикону 1930-х рр., а ті, без яких не можна було обійтися, пояснені, всі кількісні показники адаптовані до сучасних мір, а економічні реалії переведені в сучасні терміни. Головне, що глибинний смисл

від цього не змінюється. У більшості випадків я намагався уникати надмірної апеляції до тих чи інших юридичних документів, які у величезній кількості продукувала радянська бюрократія, та цифр, які нічого не пояснюють. Я залишаю тут те, що додає до розуміння поняття, процесу, закономірності, явища тощо. Все інше невблаганно вилучаю, щоб не ускладнювати сприйняття, не втрачати фокус і підтримувати читацький інтерес.

Проте це не легке читиво, що можна проглянути за день по діагоналі. Книжку слід читати вдумливо. Вона містить чимало фактів, цифр, імен, які доповнюють загальне розуміння теми, або просто цікаві та розкривають якусь сторону тогочасного життя. І звичайно, в книжці чимало інтерпретацій, як тих, що опираються на тексти найавторитетніших дослідників, так і на моє власне розуміння теми.

Втім ця книга не схожа на звичайне історичне дослідження. У своїх працях історики розповідають історію із початком, серединою та кінцівкою. Для них важливий наратив і послідовність оповіді. Закономірно, що на деяких темах вони акцентують, інші опускають, одні поняття використовують, інші оминають, на одні питання залюбки дадуть відповіді, а інші взагалі ніколи не порушують. Ця ж книжка більш інклюзивна. Вона складається з окремих сюжетів чи нарисів, які можуть перетинатися між собою та доповнювати один одного. Якщо для розкриття теми необхідно повторювати якісь інформативні блоки, я це без вагань роблю, бо не вважаю недоліком. Якщо те саме знання затребуване для пояснення різних явищ, питань, розмірковувань, це лише підтверджує цінність такого знання та верифікує його в найкращих з можливих способів, у різних контекстах. Тому в комплексі книжка становить певну систему поглядів та інтерпретацій. Перші 30 розділів висвітлюють історію Голодомору, наступні 20 — фокусуються на пам'яті про Голодомор. Питання динаміки історичного процесу, який призвів до Голодомору, наміру та мотивів організаторів злочину, геноцидної природи Голодомору — в центрі моєї уваги. Вважаю цей фокус корисним для наукового пізнання теми загалом.

Епілог, написаний після початку повномасштабної війни, значною мірою став її наслідком. Тут я спробував дати відповідь на запитання, чого Голодомор може навчити українців з огляду на сьогоднішні екзистенційні виклики, які постали перед Україною після російського широкомасштабного вторгнення. Для цього я порівнюю Голодомор і нинішню війну, шукаю у подіях, між якими відстань у 90 років, спільне та відмінне. Якщо читачі знайдуть у цьому аналізі не лише вдалі метафори, а й глибші пояснення, це буде для мене найбільшою втіхою. У цьому розділі стверджується, що новий Голодомор не тільки може повторитися, а й те, що він уже є реальністю, стримуваною лише завдяки ЗСУ. Якщо Росію не зупинити, то наслідки будуть такими ж руйнівними, як і наслідки Голодомору, а після другого за менш ніж сто років геноциду українці навряд чи вистоять.

Кожен розділ супроводжують фотографія, цитата й список джерел і літератури, що допоможуть читачу краще відчувати, усвідомити прочитане та дізнатися більше. Ці додатки дозволяють розбавити інколи сухий текст образом, емоцією, відчуттям та усвідомленням того, що хоч би як автор намагався схопити живий історичний досвід життя, страждання, виживання, смерть і порятунок, це можливо лише моментами і претендувати на більше — справа даремна. Епілог становить самостійну цілісну мінірозвідку, яка буде зрозумілою навіть без ознайомлення з попередніми розділами. Тому читач може за бажанням відразу після передмови прочитати епілог, а потім уже перейти до основного тексту.

Глосарій і хронологія містять лише контент, згадуваний у самому тексті або про який є відсилання в тексті. Глосарій дозволяє «перекласти» минуле сучасною мовою, оскільки автор ставить завдання «зрозуміти» на перше місце. Хронологія ж формує стислий конспект дослідження, а отже, дає не тільки загальне уявлення, але й щось нове.

Насамкінець додам, що я намагався уникати будь-яких необґрунтованих метафор, риторичних формул і моралістичних конотацій у тексті.

1. ГОЛОДОМОР. ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНА. СЛОВОВЖИТОК

У цьому розділі розглянемо, як виник термін «Голодомор», хто вжив його першим та як він вживається нині. Розділ можна вважати ввідною частиною книжки, що дає уявлення про загальний контекст дослідження.

Слово «голодомор» походить від поєднання українських слів «голод» та «мор» та означає рукотворне вбивство голодом, тобто навмисне створення комуністичним режимом таких умов, за яких підвладне українське населення масово помирало від голоду. Голодомор — це штучно організована радянським режимом політика терору голодом. Переважно це слово використовується щодо 1932–1933 рр., втім в Україні можливі й інші варіанти слововжитку, що стосуються інших голодів 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр., до яких причетна радянська влада.

Зворот «морити голодом» віддавна використовується в українській мові, але іменник «голодомор» не побутував ані на письмі, ані в розмовній мові. Хоча західноукраїнські автори, бувало, зрідка вживали це слово, але на позначення людини, яка голодує або сильно бідує. Принаймні таке його значення трапляється у львівській газеті «Діло» за 1920-ті рр. або у творах Івана Франка. Слово «голодомор» у значенні конкретної історичної події або політики, що призвела до цієї події, та ще й стосовно чітко означеного хронологічного періоду та явища масового голоду вживається з кінця 1960-х рр.

За хронологічним принципом його авторство належить українському історику Павлові Штепі. Він уперше вжив слово «голодомор» 1968 р. у книжці під назвою «Московство». Цікаво, що автор застосує це слово не лише щодо 1932–1933 рр., а й до голодів 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. Невідомо, чи Штепа сам «винайшов» цей термін, запозичивши його складові із живої розмовної мови, чи десь натрапив на цей новотвір раніше. Вірогідною видається версія запозичення з чеської мови. Українською чеське слово «hladomor» можна перекласти, як великий голод, епідемія голоду. Саме з такими назвами виходили публікації в чеській пресі, зокрема в празькому часописі «Vecerník P. L.», які стосувалися вже специфічно українського голоду 1932–1933 рр. Хоча саме слово «hladomor» побутувало в чеській мові набагато раніше ХХ століття. До речі, етимологічно подібні іменники відомі й в інших слов'янських мовах: польській (glodomór), сербській та хорватській (gladomor). Тобто у факті найменування у чеській пресі української трагедії «hladomorgom» нічого незвичайного немає. Беручи до уваги, що сам Штепа у 1920-х рр. учився в Українській господарській академії в Подєбрадах і знав чеську мову, то цілком імовірно, що він використав милозвучне «hladomor» для того, щоб увести в обіг нове українське слово «голодомор», що вже стосувалося конкретних історичних подій — українських голодів ХХ століття. Так чи інакше слово «голодомор» набуває дещо іншого значення. Якщо слово «hladomor» лише констатує факт масового поширення голоду, то «голодомор» означає політику, спрямовану на виморення голодом, що підтверджується текстами Штепи.

Слово «голодомор» можна віднайти також в «Етимологічному словникові української мови» («An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language») під редакцією Ярослава Рудницького, який створювався впродовж 1962–1982 рр. у Канаді. У літературі трапляються згадки, що український письменник Василь Барка вжив слово «голодомор» ще раніше, а саме в передмові до роману «Жовтий князь». Але маємо пам'ятати, що хоча роман Барка опублікував 1963 р., згадану передмову він написав 1989 р., тобто за 20 років після появи книжки Штепи.

Загалом в українській діаспорі у другій половині ХХ століття термін «голодомор» не став найпоширенішим відповідником найменування голоду 1932–1933 рр. Частіше траплялися терміни «Великий голод», «штучний голод», «голод-геноцид», «голодова катастрофа», «український Голокост». Більшість резолюцій українських діаспорних організацій з нагоди 50-х роковин трагедії містить словосполучення «штучний голод», а український автор Василь Гришко 1983 р. видав книгу «Український голокост 1933 року». Власне, ці терміни активно використовуються і нині, як в Україні, так і за кордоном. Найавторитетніший дослідник цієї теми свого часу американець Роберт Конквест у книжці 1986 р. «Жива скорботи» пише про «терор голодом» (terror-famine). Щоправда, в українському перекладі книжки 1993 р. перекладач уже використовує слово «голодомор».

У Радянській Україні тема голоду перебувала під повною забороною аж до краху СРСР: у публічному просторі її просто не існувало. Лише з початком перебудови з'являлися перші згадки, а офіційно санкцію на пам'ять тема отримала після доповіді першого секретаря ЦК КП(б)У Володимира Щербицького з нагоди відзначення 70-ї річниці встановлення радянської влади в Україні в грудні 1987 р. Тоді Щербицький побіжно згадав про зумовлений посухою голод у СРСР, але цього було достатньо, щоб зняти табу на слово «голод».

Слово «голодомор» публічно було вжито вперше ще раніше. Український поет Іван Драч згадав про голодомор в емоційному виступі на ІХ з'їзді письменників України 5 червня 1986 р. У своєму виступі Драч порівняв голодомор із Чорнобильською катастрофою, яка сталася за 6 тижнів до того з'їзду. На його думку, обидва завдали удару по генотипу нації. Таке порівняння пояснюється особистою трагедією Драча: його син, на той час військовослужбовець, отримав дозу радіації під час ліквідації аварії, виконуючи наказ без будь-якого захисного спорядження. Тоді ж в Україні вперше пролунали порівняння голоду з геноцидом. У 1987 р. у відкритому листі до генсека ЦК КПРС Михайла Горбачова В'ячеслав Чорновіл написав про «справжній геноцид української нації».